

Vyakulata vya chitukuko Chakukhazikika

CHITUMBUKA

VYAKULATA VYA CHITUKUKO CHAKUKHAZIKA

Ili ni khumbo la wanthu, kuwoneseska kuti wose wanthu watolepo lwande pakumazga wukavu wa mtundu wuli wose, palipose kwambula kulekako waliyose - Ban Ki-moon

CHAKULATA CHAKWAMBA

Kumazga wukavu wa mtundu wuli wose

- 1.1 Kumazga wukavu wakufikapo kwa wanthu awo mbakusuzgika wakuti wakutondeka kusanga ndalama yakukwana U\$1.25-dollar pa zuwa pakufika chilimika cha 2030.
- 1.2 Kuchepeska wukavu na hafu pakati pa wanalume, wanakazi, wana na wamilimika vyose mu vyaro pakufika chilimika cha 2030.
- 1.3 Kukhazikiska nthowa zakuvikilira wakavu wanandi pakufika chilimika cha 2030
- 1.4 Kuwoneseska kuti wanakazi na wanalume chomenechomene wakusuzgika wanamwaŵi wakuyana pa chuma, kusanga vinthu vyakuhumbikira pa wumoyo wawo, nkhangono pa malo agha ngawo, wanangwa waku hala, vilengiwa, vya makina ya sono (technology) na mwawi wakusanga ngongole pakufika chilimika cha 2030.
- 1.5 Pakufika chilimika cha 2030, kuoneseska kuti wanthu awo mbakusuzgika mbakuvikilirika ku ngozi za mabuchibuchi na masuzgo yachuma.
  - 1.a Kuwoneseska kuti pali ndondomeko zakusangira chuma chakuvwilira vyaro vikavu kuti vimazge wukavu wa mtundu wuliwose mu vyaro vyawo.
  - 1.b. Kuwoneseska kuti pali ndondomeko zakukhazikika zakukwezgera chitukuko zakunozgera wakavu, wanalume na wanakazi zakuchiska ma bisinesi kweniso kumazga wukavu.

CHAKULATA CHACHIWIRI

Kumazga njala, kuoneseska kuti chakurya ntchakukwanira kweniso kuwoneseska uryero wuwemi na kulutiska panthazi ulimi wasono

- 2.1 Kumazga njala, kuwoneseska kuti wanthu wose chomenechomene wakavu, wakusuzgika na wana wachoko wawe na chakurya chakupweleleka, chakukwanira nacha magulu yose chilimika chose pakufika mu chilimika cha 2030.
- 2.2. Pakufika chilimika cha 2030, kumazga mtundu wuliwose wa kunyotwa pakufiska ivyo mawupu ghakakolerana charo chose chapasi pakufika chilimika cha 2025 kweniso kumazga kutina kwa wana wavilimika vyambula kujumpha vikhonde, kuwoneseska wulyero wuwemi wa wamwali, wanakazi wanathumbo, wakonkheska na wachekuru.
- 2.3 Pakufika chilimika cha 2030, kusazgilapo wunandi wa vuna iyo walimi wachoko wachoko wakupambanapambana wakusanga kweniso kuwapa mwa wi wakuyana kusanga malo, kamanyiro, ntchito za chuma, misika na mwa wi wakupanga katundu.
- 2.4 Pakufika chilimika cha 2030, kukhazikiska nthowa izo zingalutiska panthazi wulimi kweniso kapangiro ka vyakurya, kupwelelera vyachilengiwa nakuzizipizga masuzgo ayo yakwiza chifukwa cha kusintha kwa nyengo nakuwezgera nyata mudongo.
- 2.5 Pakufika chilimika cha 2020 kuwoneseska kuti pali mbuto za ulimi na viweto va mitundu yakupambanapambana kweniso zakuzgomezgeka mu charo, vigawa namawupu; kweniso kuwoneseska kuti wanthu wose wanamwa wi wakuyanana ku vyandulo ivo vikusangika kufumira ku vinthu ivyo vikusangika mucharo pakulondezga phangano la vyaro.
- 2.a Kusazgirapo wunandi wa mabizinesi pakuchiska wubale wa mawupu, kafukufuku wa vyawulimi, vyawuzengi vya kumizi, chutukuko cha makina, mbuto na viweto kuti wulimi wulute panthazi mu vyaro ivyo vikukwera sono chomenechomene vikavu.
- 2.b Kukhazikiska nthowa izo zingavwira kuti misika ya vyawulimi pacharo chose chapasi wunozgere walimi wavyaro vose pakulondezga phangano la (Doha Development Round)
- 2.c Kusanga nthowa izo zingavwira kuti misika ya vyakurya yendenge makora kweniso kuvwira wanthu kumanya umo malonda ya katundu wawo yakwendera ku misika nachakulata chakuchepeska kusinthatintha kwa mtengo wa chakurya

CHAKULATA CHA CHITATU

Kulutiska panthazi wumoyo na kawiro ka wanthu wose

- 3.1. Pakufika chilimika cha 2030, kuchepeska nyifwa za wamama pakuchila (kufika pa 70 pa wana 100,000 wose wakubabika wa moyo)
- 3.2. Pakufika chilimika cha 2030, kumazga nyifwa za wabonda na wana awo wandajumphe vilimika vinkhonde (5) mwapadera vyaro vose vikwenera kuchepeska nyifwa zawana wakatayika mazuwa 28 yakwamba ya wumoyo wawo kufika pa 12 pa wana 1000 wose awo wakuwako wumoyo kweniso kuchepeska nyifwa za wana awa wandajumphe vilimika vinkhonde (5) kufika pa 25 pa wana 1000 wose awo wakuwako wa moyo
- 3.3. Pakufika chilimika cha 2030, kumazga mulili wa matenda ya Edzi, chikhoso chikulu cha TB, malaria, na matenda yanyake aya yakuzunulika viwi yayi, matenda ya chiwindi (Hepatitis), matenda yakusangika mu maji na matenda yose yakupilana.
- 3.4. Pakufika chilimika cha 2030, kuchepeska nyifwa izo zikwiza na matenda yambula kupilana na wanthu 33 pa wanthu 100 pakupeleka munkhala kuchipatala kweniso kulutiska panthazi nthowa izo zingawira wanthu kujivikilira ku matenda agha kweniso kuwoneseska kuti wanthu wakufuntha wakupokera wowwiri.
- 3.5. Kuchiska nthowa zakuwira wanthu awo wanasuzgo la wulowevu kweniso kugwiriska ntchito mankhwala yakutimbanizga wongo nakusanga nthowa zakuwira wanthu kuti waleke kumwa mowa mwawuchidakwa nakugwiriska ntchito mankhwala yakutimbanizga wongo.
- 3.6. Pakufika chilimika cha 2020, kuchepeska na hafu nyifwa nakupwetekeka uko kukuchitika na ngozi zapa msewu mu charo chose chapasi
- 3.7. Pakufika chilimika cha 2030, kuwoneseska kuti wanthu wose wakusanga wuthenga, masambiro nanthowa zose zawuntchembele wuwemi nakulera kweniso kuoneseska kuti ivi vilimundodomeko namapulogalamu yose ya mucharo.
- 3.8. Kuwoneseska kuti waliyose wakusanga wowwiri wapachanya wa mankhwala na katamera kuchipatala pa mtengo wuwemi.
- 3.9. Pakufika chilimika cha 2030, kuchepeska wunandi wa wanthu awa wakulwara panji kufwa chifukwa mankhwala yakofya, kuthuta mphepo ziheni, kumwa maji yaheni na dongo lakunangika.
- 3.a. Kuchiska nakulondezga ndondomeko za wupu wa vya wumoyo pacharo chose chapasi (World Health Organisation frame work convention) uwu wukuonelera kagwiriskiro ntchito ka hona mu vyaro vose.
- 3.b. Kuvwira vyaro ivyo vikukwera sono pa kafukufuka wa katamera kweniso mankhwala yakuchizga matenda yakupilana na yambula kupilana aya ghakupeleka suzgo chomenechomene ku vyaro ivyo vikukwera sono kuti wanthu wose wasange wowwiri wa mankhwala pakulondezga phangano la Doha (Doha Declaration on TRIPS Agreement and Public Health)
- 3.c. Kuwoneseska kuti mapulogiramu ya vyawumoyo yakupokera wowwiri wakukwana wandalama kweniso kuoneseska kuti wanthu awa wakugwira ntchito za chipatala mbakusambira makola vya ntchito yawo na kuwoneseska kuti wakuluta kuvyaro vyakuwalo kukagwira ntchito chara, chomenechomene vyaro vikavu na vyaro vavilumba vichokovichoko ivyo vikukwera sono.
- 3.d. Kuwoneseska kuti vyaro vose vina ndondomeko na nthowa zakuvimanyiska zamasuzgo yakukhwaska wumoyo wawanthu pambele yandachitike chomenechomene vyaro ivyo vikukwera sono.

CHAKULATA CHACHINAYI

Kuwoneseska kuti wanthu wose wali na mwaŵi wamasambiro yapachanya

- 4.1 Pakufika chilimika cha 2030, kuwoneseska kuti wanyamata na wasungwana wanamwawi wakusambira mwaulere sukulu za pulayimale na sekondale kweniso kuti para wamalizga sukulu iyo wakusanga chandulo pa masambiro yawo.
- 4.2. Pakufika chilimika cha 2030, kuwoneseska kuti wanyamata na wasungwana wana mwawi wa sukulu za mukaka zapachanya kuti wanozgeke makola kukamba masambiro ya sukulu za pulayimale.
- 4.3 Pakufika chilimika cha 2030 kuwoneseska kuti pali mwawi wakuyanana pakati pa wanalume na wanakazi wakusanga masambiro yavyaluso namasambiro ya pachanya yakuyunivesite
- 4.4 Pakufika chilimika cha 2030, kusazgirapo wunandi wa wachinyamata na wanthu walala awa wakumanya ntchito za luso lwa mawoko, kusazgirapo mwawi wa bizinesi nakusanga ntchito zachandulo
- 4.5 Pakufika chilimika cha 2030 kumazga kupambana pakati pa wanalume na wanakazi wakusuzgika, wanthu awa wanavilima, wana awa wakusuzgika na wanthu wose pa mwaŵi wakusanga masambiro ya mtundu wose na masambiro ya vyaluso lwa mawoko.
- 4.6 Pakufika chilimika cha 2030, wawukilano wose na walala wuwu, wanakazi na wanalume wakumanya kuweringera.
- 4.7 Pakufika chilimika cha 2030, kuwoneseska kuti wasambiri wose wakusanga masambiro yakwenelera kuti walutiske panthazi chitukuko chakukhazikika. Yanyakhe mwa masambiro agha ni masambiro yachtukuko chakukhazikika, kuleka kupamabana pakati pa wanakazi na wanalume pa ntchito na chandulo cha wukhaliro wa wanthu pa chitukuko chakukhazikika.
- 4.a Kuwoneseska kuti malo yakusambilirapo yakuzengeka mwakuoneseska kuti wanthu awa wanavilima, na wanakazi waleke kusuzgika kweniso kuti malo yose yakusambiliramo ngawemi nakwenelera pa masambiro kwa wanthu wose.
- 4.b Pakufika chilimika cha 2020, kuwoneseska kuti wasambiri awa wali muvyaro ivo vikukwera sono pachuma chomenechomene vikavu na vyaro vavilumba vidokovidoko ivo vikukwera sono pachuma na vyaro vamu Africa wakupokera wowwiri wa ndalama pamasambiro ya vyaluso, sukulu za pachanya za yunivesite, za makina ya sono, kweniso masambiro ya sayansi vakuti wakasambire ku vyaro vakukwera.
- 4c. Pakufika chilimika cha 2030, kuzasazgirapo wunandi wa wasambizi awo wakusambira makora mu vyaro vikavu na vyaro vavilumba vichokovichoko ivo vikukwera sono mwakuwirika na maupu na vyaro vyakuwalo.

CHAKULATA CHACHINKHONDE

Kuwoneseska kuti palije kupambana pakati pa wânakazi na wânalume nakuwoneseska kuti wâmama na wâsongwana mbakutukuka

- 5.1 Kumazaga mtundu wuliwose wakusankha wamama na wasungwana
- 5.2 Kumazga nkha za zose kwa wânakazi na wâsongwana izi zikuchitika pa kwelu kweniso mu chibisibisi kusazgirapo nkha za zakunyamula wânanthu nakuwagwiriska ntchito mwakuwachichizga kweniso kugonana nawo mwakuchichizga.
- 5.3 Kumazga midauko yiheni nakutengweska wâna wâchali wâchoko na kukotola wânakazi
- 5.4 Kukhazikiska ndondomeko zakuvikilira wânanthu wâkugwira ntchito zapanyumba kwambula malipiro kweniso kuwoneseska kuti waliyose wakugwirako ntchito zapanyumba
- 5.5 Kuwoneseska kuti wânakazi wose wâna mwaâni pa vakuchitika vose nakupika wulongozgi pa ndale, nkhani zachuma na ulongozgi wose mwakuyanana na waliyose.
- 5.6 Kuwoneseska kuti pali nthowa zakuvwira wanakazi kumanya zathupi lawo mwakulondezga phangano la vyaro la (*programme of action of the international conference on population and development and Beijing platform for action*).
- 5.a Kunozgaso malango kuti wânakazi waâne na mwaâni wakuyana na wose pa chuma kusanga malo na katundu wakupambanapambana, kuhara na vyachilengiwa mwakulondezga malango ya mucharo.
- 5.b. Kuchiska nthowa za sono zakutumira nakupokera mawuthenga izo zingavwira kupereka nkhangono kwa wanakazi.
- 5.c. Kukhazikiska ndondomeko izo zingavwira kuti wânakazi na wânalume waâne na mwaâni wakuyana kweniso kupereka nkhangono kwa wânakazi na wâsongwana wose

CHAKULATA CHA CHIKHONDE NACHIMOZA

Kuwoneseska kuti maji ghawemi ghakusangika nyengo zose.

- 6.1 Pakufika chilimika cha 2030, Kuwoneseska kuti waliyose wakusanga maji ghawemi kweniso ghakusangika pafupi.
- 6.2 Pakufika chilimika cha 2030, kufiska kupererereka mwaŵi kwa ŵanakazi, ŵasungwana na ŵanthu wakusuzgika naŵanthu wose kukhala pamalo yakupweleleka kweniso kumazga wukazuzi wakujivyira muthondo.
- 6.3 Pakufika chilimika cha 2030, wanthu waŵe na maji ghawemi pakugwiriska nthito nthowa za sono izo zikowwira kusuka maji kuti ŵanthu wayagwiriskeso ntchito kwambura kusanga suzgo kweniso kuchepeska na hafu wunandi wa maji yambula kusukika na kuchiska kupwelelera maji pakuchepeska kuponya viswaswa na vinthu vinyake vambula kwenelera mumaji.
- 6.4 Pakufika chilimilka cha 2030, kuchiska kagwiriskilo ntchito ka maji mwakupwelelera kuti tichepeske wunandi waŵanthu awa wakusuzgika kusanga maji yawemi
- 6.5 Pakufika chilimika cha 2030, kukhazikiska nthowa zakuwwira kupwelera maji kusazgirapo kugwira ntchito pamoza na vyaro vakuwalo pa ntchito iyi.
- 6.6 Kuvikilira kweniso kunozgaso malo ayo yakusunga maji nga milonga, mapiri, makuni, visapa na nyanja Pakufika chilimika cha 2020
  - 6.a Pakufika chilimika cha 2030, kukwezga wunandi wa vyaro na wowwiri wa luso la sono la kasungiro kweniso kasukiro ka maji kuti ŵanthu wa muvyaro ivo vikukwera sono wayagwiriskengeso ntchito kwambula kusanga suzgo mu vyaro
  - 6.b Kuwoneseska kuti ŵanthu wa mu vigawa vakupambanapambana ŵakupereka wowwiri pakupwelelera maji.

CHAKULATA CHA CHINKHONDE NAVIWIRI

Kuwoneseska kuti wanthu wose wakusanga nkhongono za magesi za mtengo wuwemi, zakukhazikika, zakugomezgeka kweniso zasono

- 7.1 Pakufika chilimika cha 2030, kuwoneseska kuti wanthu wose wali na mwaŵi wakusanga nkhongono za magesi za mtengo wuwemi, zakugomezgeka kweniso zasono
- 7.2 Pakufika chilimika cha 2030, kusazgirapo wunandi wa nkhongono zamagesi yasono pa nkhongono za magesi izo zikusangika pacharo chose chapasi
- 7.3 Pakufika chilimika cha 2030, kulutiska panthazi kagwiliskiro ntchito kawemi ka magesi.
- 7.a. Pakufika chilimika cha 2030, kulutiska panthazi wubale wa vyaro kuti visange mwaŵi wakupanga kafukufuka wa nkhongono za magesi zasono zambula kunanga vya vilengiwa kweniso kagwiliskiro ntchito kawemi ka magesi.
- 7.b. Pakufika chilimika cha 2030, kulutiska panthazi makina ya sono (technology) izo kuti wanthu wose awo wakukhala mu vyaro ivyo vikukwera sono waŵe na mwaŵi wakusanga nkhongono za magesi yasono zakukhazikika chomenechomene vyaro vikavu, vyaro vavilumba ivyo vikukwera sono na vyaro ivyo vili kutali na nyanja zikuluzikulu mwakuyana na wowwiri uwo vikhumba.

CHAKULATA CHA CHINKHONDE NA VITATU

Kulutiska panthazi kukwera kwa chuma chakukhazikika mcharo kuti wanthu wose wasange chandulo

- 8.1 Kuchiska kukwezga chuma icho munthu wakusanga mwakuyanana na umo chuma cha mucharo chikwendera chomenechomene pakuwoneseska kuti chuma chikukwera na 7 pa 100 yiliyose pa chilimika mu vyaro vikavu.
- 8.2 Kufiska kukwezga chuma pakugwiriska ntchito nthowa zasono zakupambanapambana pakuchiska luso na nthowa zasono zakuchitira vinthu nakupanga katundu wapachanya kweniso kulemba ntchito wanthu wanandi.
- 8.3 Kuchiska ndondomeko za boma izo zikuchiska chitukuko, nakupeleka mwaŵi wantchito ku wanthu, kulutiska panthazi bizinesi, kulutiska maghanoghano yasono ya kachitiro ka vinthu kweniso kukwezga ma bizinesi yachokoyachoko nakuwapasa mwaŵi wakusanga ngongole.
- 8.4 Kuchiska kapangiro kweniso kagwiriskiro ntchito ka vinthu kakwenelera pakukwezga chuma nakupwelelera vyachilengiwa mwakukolerana na phangano la charo chose chapasi la kagwiriskiro ntchito ka vinthu kakwenelera (10-Year Framework of Programmes on Sustainable Consumption and Production) mwakudangilirika na vyaro visambazi pakufika chilimika cha 2030
- 8.5 Kuchiska kusangika kwa ntchito zakukhazikika kwa wanakazi na wanalume kweniso wawukirano na wanthu awa wanavilima vakupambanapambana nakuwoneseska kuti wakupokera dipo (malipiro) lakuyanana pakutolera ntchito yakuyana iyi wagwira pakufika chilimika cha 2030.
- 8.6 Kuchepeska wunandi wa wawukirano awa wali pa wulova kweniso awa wakuluta chara ku sukulu pakufika chilimika cha 2020.
- 8.7 Kumazga kugwiriska ntchito wanthu mwakuwachichizga, kugwiriska ntchito wanthu kwambula malipiro kutola wanthu ku vigawa vakupambanapambana nakuwagwiriska ntchito mwakuwakamizga, kweniso kumazga kulemba wana wusilikali nakuwagwiriska ntchito zakujumpha msinkhu wawo pakufika chilimika cha 2025.
- 8.8 Kuvikilira wanangwa wawanthu nakuwoneseska kuti malo awa wanthu wose wakugwirirako ntchito ngakwenelera kusazgirapo wanthu awa wakufuma vyaro vyakuwalo chomene chomene wanakazi.
- 8.9 Kukhazikiska ndondomeko za boma zakukwezga ntchito zakukopa walendo izo zingapereka mwawi wa ntchito kwa wanthu nakulutiska panthazi midawuko na katundu uyo wakupangika mucharo.
- 8.10 Kuchiska ntchito za mawupu ya vyachuma kuti wanthu wawe na mwaŵi wa mabanki, inshulasi na mawupu yakubwerekeska kweniso kusunga ndalama.
- 8.a Kupereka wowwiri wakulutiska panthazi ntchito zamalonda mu vyaro vikavu kusazgirapo nakukolerana na ndondomeko ya (Enhanced Intergrated Framework for Trade-related Technical Assistance to least Developed Countries)
- 8.b Kukhazikiska ndondomeko zakulemba ntchito wawukirano pakulondezga phangano la wupu uwo wukuona za wanthu awa wali pantchito pacharo chose chapasi (Global Jobs Pact of the International Labour Organization)

**8 DECENT WORK AND
ECONOMIC GROWTH**

PERSONS AFFAIRS
EDUCATION AND TRAINING
SECONDARY
MUNICIPALITY

CHAKULATA CHACHIKHONDE NA VICHINAYI

Kuzenga vinthu va kukhola na kuchiska ntchito za mafakitale zasono pakachitiro ka vinthu

- 9.1 Kuzenga vinthu vapachanya, vakugomezgeka na vakukhazikika kusazgirapo va mu vigaŵa na vyaro pakukwezga ntchito ya chitukuko na umoyo wa ŵanthu va mtengo uwemi kweniso vakuti wanthu wose ŵanamwaŵi wakuwisanga.
- 9.2 Kukwezga ntchito zamafakitale nachakulata chakukwezga wunandi waŵanthu awa wakulembeka ntchito mumafakitale kuti chuma cha muvyaro vikavu chilute panthazi pakufika chilimika cha 2030.
- 9.3 Kusazgirapo wunandi wa makampani yadokoyadoko na mabizinesi yanyakhe, chomenechomene mu vyaro ivo vikukwera sono kusanga ngongole zipusu, kupanga katundu kweniso kusanga misika.
- 9.4 Kulutiska panthazi ntchito zakuzenga na mafakitale kuti ziwe zakukhazikika kweniso pakugwiliska ntchito vinthu mwakwenelera nakugwiliska ntchito nthowa za sono izo zikuvikilira vilengiwa mwakuyana na wupangiri wavyaro.
- 9.5 Kulutiska panthazi kafukufuku wa sayansi na luso la sono la mafakitale muvyaro vyose chomenechomene ivo vikukwera sono nakulutiska panthazi kuchita vithu na nthowa za sono pakusazgirapo wunandi waŵanthu wakugwira ntchito za kafukufuku wachitukuko pa ŵanthu 1 milion waliwone nakuszgirapo ndalama zakuchiska kafukufuku muboma na makampani pakufika chilimika cha 2030
- 9.a Kuvwira vyaro ivo vikukwera sono kuti zizenge vinthu vakukhazika pakuchiska wowviri wa ndalama, makinaya sono (technology) na luso lapadera ku vyaro va mu Africa, vyaro vikavu, vyaro ivo vili kutali na nyanja zikulu zikula na vyarao vavilumba vidoko vidoko ivo vikukwera sono
- 9.b Kuvwira ntchito za chitukuko cha makina za mucharo, kafukufuku na kuchita vinthu na luso la sono mu vyaro ivo vikukwera sono kusazgirapo kuwoneseska kuti pali ndondomeko ziwemi zakuti mafakitale yapangenge katundu wakupambana pambana kweniso wapachanya
- 9.c Kusazgirapo wunandi wa ŵanthu awo ŵanamwaŵi wakugwiriska ntchito nthowa za sono zakutumila nakupokera mawuthenga kwa ŵanthu wose mu vyaro vikavu pa mtengo wuwemi pakufika chilimika cha 2020 pacharo chonse chapasi

CHAKULATA CHA CHIKHUMI

Kuchepeska kupambana mucharo kweniso pakati pa vyaro

- 10.1 Kufiska kukwezga mwakukhazikika chuma icho wanthu wakavu chomene 40 pa wanthu 100 wakusanga pakufika mu chilimika cha 2030
- 10.2 Kuchiska nakupereka mwaŵi wa ukhaliro, wakusanga chuma na ndyale kwa wanthu wose kwambula kulawiska msinkhu, kawiro, chilima cha munthu, mtundu, mpingo uwo munthu wakusopa na uko wakufumila
- 10.3 Kuwoneseska kuti wanthu wanamwawi wakuyana pakumazga mphambano pa kachitiro ka vinthu, pakumazga malango na ndondomeko zakuchiska sankho nakuchiska malango na ndondomeko izo zingawvira kumazga suzgo ili.
- 10.4 Kusanga nthowa chomenechomene za kayendeskerero ka chuma, malipiro, kuvikilira wanthu kweniso kufiska kuyanana kwa wanthu
- 10.5 Kulutiska panthazi malango yakwendeskera misika, na mawupu ya yva chuma pachalo chose chapasi nakuoneseska kuti malango agha yakugwiliskika ntchito
- 10.6 Kuwoneseska kuti vyalo ivo vikukwera sono vili na wayimiliri kweniso vinamwaŵi wakupeleka maghanoghano yawo kweniso kuti maghanoghano ghawo yakugwiliskika ntchito pa vya chuma cha charo chapasi pakulimbikiska kuchitira vinthu pakwelu
- 10.7 Kuwoneseska kuli pali ndondomeko ziwemi zakuwira mendero ya wanthu
- 10.a Kukhazikiska fundo izo zikupereka mwaŵi wukulu ku vyaro ivo vikukwera sono pa vya malonda mwakulondezga mapangano ya mawupu (World Trade Organization agreements).
- 10.b Kulutiska panthazi woviri wachitukuko na chuma ku vyaro vikavu, vyaro vya ku Africa na vyaro vavilumba vichokovichoko pakulondezga ndondomeko izo vyaro ivi vili kukhazikiska.
- 10.c Kuchepeska mtengo wakutumizgira ndalama kufuma kuvyaro vakuwalo kufikapa K3 pa (K100) yiliyose iyo yikutumizgika nakumazga mitengo yakutumizgira ndalama iyo yikujumpha K5 pa K100 yiliyonse pakufika chilimika cha 2030

CHAKULATA CHA CHIKHUMI NA CHIMOZA

Kuwoneseska kuti misumba na malo yakukhala wanthu ngakukhazikika nakuvikililika.

- 11.1 Kuwoneseska kuti pakufika chilimika cha 2030 wanthu wose wanamwaŵi wakusanga nyumba ziwemi, za mtengo wuwemi, zakukwana kweniso kusanga vinthu vakukhumbikira pa wumoyo wawo.
- 11.2 Kupereka mendero ghawemi, gha mtengo wuwemi na ghakugomezgeka pakukwezga ntchito za mendero mwakughanaghanira wanthu awo mbakavu chomenechomene wanakazi, wana, wanthu awo wali na vilima na wachekulu pakufika chilimika cha 2030
- 11.3 Kulutiska panthazi ndondomeko zakugomezgeka za kayendeskerero ka misumba kakunozgera wanthu mu vyaro vose pakufika chilimika cha 2030
- 11.4 Kulutiska pathazi ntchito zakupwelelera malo ya mbiri pacharo chose cha pasi.
- 11.5 Kuchepeska wunandi wa wanthu awo wakufwa nakukhwaskika na ngozi zakupambanapambana kusazgilapo kututuka kwa maji pakuvikilira wanthu wakavu nachakulata chakuchepeska ndalama izo zikugwiriskika ntchito pakuvikilira wakusuzgika na wakavu pachalo chose cha pasi pakufika chilimika cha 2030.
- 11.6 Kuchepeska suzgo izo wanthu awa wakukhala mu mizinda wakusanga chifukwa chakunangika kwa vyachilengiwa pakufika muchilimika cha 2030
- 11.7 Kupereka malo yawemi yakufukulika kwa wanthu wose chomemechomene wanakazi, wana na wachekulu kweniso wanthu awo wali na vilima.
- 11.a Kunozga ndondomeko ziwemi zakulutiska panthazi wubale wuwemi pa nkhani za chuma navachilengiwa pakati pa mizinda yikulu na mizinda yichoko kweniso malo ya kumizi.
- 11.b Kusazgilapo wunandi wa mizinda na malo ghakukhala wanthu pakugwiriska ntchito ndondomeko zakupambana pambana kweniso kagwiriskiro ntchito kawemi ka vinthu nakusanga nthowa zakujivikilira ku masuzgo yakusinthwa kwanyengo pakulondezga phangano la Sendai (Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030) pakufika chilimika cha 2020
- 11.c Kupereka wowwiri ku vyaro vikavu, kusazgirapo wowwiri wachuma na wupangiri wapadera kuti vizenge nyumba zakukhazikika nakugwiriska ntchito vinthu wakuzengera ivo vikusangika kwambula suzgo muvyaro

CHAKULATA CHACHIKHUMI NA VIWIRI

Kupanga nakugwiliska ntchito katundu mwakwenelera

- 12.1 Vyaro vyose vilondezge ndondomeko ya vyaka 10 ((10-Year Framework of Programmes on Sustainable Consumption and Production Patterns) yakupangira nakugwiliska ntchito katundu mwakwenelera mwakudangililika na vyaro visambazi pakughanaghanira chitukuko mwakulingana na upangiri wa vyaro ivo vikukwera sono.
- 12.2 Kufiska kagwiriskiro ntchito ka vyachilengiwa mwakwenelera pakufika mu chilimika cha 2030
- 12.3 Kuchepeska na hafu kunangika kwa chakurya cha wanthu pacharo chose chapasi kuyambira ku musika kweniso kuchepeska kunangika kwa chakurya ku mafakitale, na vuna pakufika chilimika chaka cha 2030
- 12.4 Kufiska kupwelera mankhwala yakofya pakuvikilila vachilengiwa na vinthu viheni pakulondezga phangano la vyaro vose pakuchepeska kunangika kwa maji, nyata pakuvikila wumoyo wa wanthu na chilengiwa pakufika mu chilimika cha 2030
- 12.5 Kuchepeska viswaswa viheni pakusanga nthowa za sono izo zingawwira kunozgaso vinthu kuti wanthu wagwiriskeso ntchito kwabula kusanga suzgo
- 12.6 Kulimbikiska ma kampani yakulu yakulu agho ghakusangika mu vyaro vakupambanapambana kukhazikiska nthowa zakugomezgeka za kayendeskeru ka vinthu kweniso kuyika nthowa izi zikusangika mumaripoti ya ntchito zawo
- 12.7 Kuchiska nthowa zakugomezgeka zakugulira katundu pakulondezga ndondomeko za charo
- 12.8 Kuwoneseska kuti wanthu wakupokera wuthenga wakwenelera wakuchiska chitukuko chakukazikika, kakhaliro ka wanthu nakupwelelera vyavilengiwa pakufika chilimika cha 2030
- 12.a Kuvwira vyaro ivyo vikukwera sono pa ntchito za luso na sayansi kuti vipange katundu na kumugwiliska ntchito mwakwenelera.
- 12.b Kukhazikiska na kulondezga nthowa zakuvwira kuwona umo chitukuko chakukhazika kuti ntchito zakukopa walendo ziwe zakukhazikika izo zikupeleka mwaŵi wa ntchito kwa wanthu, kukwezga katundu wakupangika mucharo na midawuko.
- 12.c Kusanga nthowa izo zingachiska kagwiriskiro ntchito kawemi kamafuta ya galimoto kwambula kunanga vilengiwa kweniso mwakughanaghanira suzgo izo wanthu na vyaro ivyo vingasanga pa chitukukuko chifukwa nthowa izi.

CHAKULATA CHACHIKHUMI NA VITATU

Kuchitapo kanthu sono pakurwana na kusintha kwa nyengo na masuzgo agho ghakwiza chifukwa cha kusintha kwa nyengo.

- 13.1 Kusanga nthowa izo zingawwira vyaro vose vapasi kurwana na masuzgo ya kusintha kwa nyengo
- 13.2 Kukhazikiska ndondomeko zakurwana nakusintha kwa nyengo mu mapulani ya charo.
- 13.3 Kuchiska masambiro na mawuthenga kweniso wanthu na mawupu pa nthowa izo zingawowvira kuchepeska suzgo izo zikwiza chifukwa chakusintha kwa nyengo kweniso kuti wanthu wamanye luwilo za masuzgo agha wangakumana nawo.
- 13.a Kukhazikiska phangano la wupu wa vyaro vose la (United Nations Framework Convention on Climate Change) nachakulata chakusanga ndalama zukukwana U\$100billion pa chilimika kuti zivwire vyaro ivyo vikukwera sono kukhazikiska nthowa zakurwana na kusintha kwa nyengo ya (Green Climate Fund) mwaluwiro pakufika chilimika cha 2020.
- 13.b Kuchiska nthowa izo zingwira kurwana na kusintha kwa nyengo mu vyaro vikavu, vyaro vavilumba vichokovichoko ivo vikukwera sono kweniso kuwoneseska kuti wanakazi, wawukirano, wanthu wa muchigawa kweniso awo wakusankhika wakugwira lumoza na wanthu wose pa ntchito izi.

CHAKULATA CHA CHIKHUMI NAVINAYI

Kupwelelera nakugwiliska ntchito mwakwenelera Nyanja na ivyo vikusangika mu Nyanja pakuchiska chitukuko chakukhazikika

- 14.1 Pakufika chilimika cha 2025 kuchepeska kunangika kwa nyanja chomenechomene viswaswa vakufuma pa mtunda.
- 14.2 Kupwelelera nakuvikilira vyamoyo vya mu nyanja, mumphepete mwa Nyanja pakuchiska ntchito yakuwzegeramo vyamoyo vakunangika kuti Nyanja ziwe zachandulo kweniso zakupweleleka pakufika chilimika cha 2020
- 14.3 Kuchepeska na kunozga kunangika kwa Nyanja uko kukupereka suzgo ku vyamoyo pakulondezga phangano la vyaro pa ntchito za luso na sayansi.
- 14.4 Kukhazikiska malango ya kwendesкера wulovi kweniso nthowa za sono zakuwetera somba izo zikuvwira walimi kukolola somba zinandi pa kanyengo kachoko.
- 14.5 Kupwelelera gawo lakukwana 10 pa 100 yiliyose aya yakusunga vyamoyo va mumaji na mumphepete mwa maji pakulondezga malango ya charo na vyaro vose vapasi pakufika chilimika cha 2020.
- 14.6 Kukhazikiska malongo yakukanizga wulovi wuheni uwo wukunanga somba mwakunozgera vyaro ivyo vikukwera sono pakulondezga phangano la vyaro vose vapasi (Word Trade Organization) pakufika chilimika cha 2020
- 14.7 Pakufika chilimika cha 2030 kusazgirapo chandulo icho vyaro vavilumba vidoko vidoko na vikavu vikusanga kufuma ku kagwiriskiro ntchito mwakupwelelera kwa vyamoyo va mumaji kusazgirapo somba na ntchito zakukopa walendo.
  - 14.a Kuchiska luso la sayansi na nthowa za sono zakupwelelera vyamoyo pakulondezga phangano la vyaro (Guidelines on the Intergovernmental Oceanographic Commission Criteria on the transfer of Marine Tehnology) kuti visange chandulo chakuvwira pa chitukuko chakukhazikika mu vyaro vavilumba ivyo vikukwera sono na vyaro vikavu kweniso kuti nyanja ziwe zakupweleleka.
  - 14.b Kupereka mwawi kwa walovi wadokowadoko pa vinthu vyamoyo va mumaji nakusanga na misika
  - 14.c Kulutiska panthazi kupwelelera kwa nyanja zikuluzikulu na vinthu ivi vikusangikamo pakulondezga dango ilo likusangika pa ndime 158 ya (United Nations Convetion on the Law of the Sea) la khumbo la vyaro.

14 LIFE BELOW WATER

CHAKULATA CHAKHUMI NA VINKHONDE

Kuvikilira, kuwezeleska, nakuchiska kagwiriskiro ntchito ka vyamoyo vya pa mtunda kupwelelera malo awa kukukhala nyama na kumazga chipalamba kweniso kunangika kwa dongo

- 15.1 Kupwelerera, kuwezgerapo, nakuchiska kagwiriskiro ntchito ka vyamoyo vakusangika pa mtunda na vyamoyo va mumaji, visapa na mapiri mwakukolererana na maphangano ya vyaro vose Pakufika chilimika cha 2020.
- 15.2 Kuchiska kupwelelera malo yakukhala nyama, kumazga kudumura makuni na kuwezgerapo malo awa kukukhala nyama aya yali kunangika nakuchiska kupanda makuni pacharo chose chapasi pakufika chilimika cha 2020.
- 15.3 Kumazga suzgo la chipalamba, kuwezgera nyata mudongo kusazgirapo malo aya yanangika na chipalamba, chilangalanga namaji yakututuka pakuchiska kumazga kunangika kwa dongo pacharo chose chapasi pakufika chilimika cha 2030
- 15.4 Kuchiska kupwelelera vyachilengiwa vakupambanapambana va mumapiri kuti vilutiske panthazi chitukuko chakukhazikika pakufika chilimika chaka cha 2030
- 15.5 Kuchitapo kanthu mwaluwiro pakuchepeska kunangika kwa malo y vilengiwa, kumazga kusakazika kwa vyamoyo ivo vikusangikamo nakuvikilira vilengiwa ivyo vingamala pakufika chilimika cha 2020.
- 15.6 Kuchiska kugawana chandulo chakufuma ku vinthu ivyo vinaphindu kweniso kuchiska kuti vinthu ivi vasangikenge kwambula suzgo.
- 15.7 Kuchitapo kanthu mwaluwiro nachakulata chakumazga kukoma nyama zachilengiwa kweniso vyamoyo vyakuvikilirika kweniso kumazga kuguliska nyama zakuvikirika kwambula kuzomezgeka.
- 15.8 Kukhazikiska nthowa zakuwira kuchepeska na kurwana na suzgo lakuyeyera vyamoyo kumalo ayo vikwenera kukhala chara nga pamaji na pa mtunda pakufika chilimika cha 2020.
- 15.9 Kuwoneseska kuti ndondomeko zachitukuko cha mucharo na vigawa kweniso ndondomeko zakumazga wukavu zikuchiska kupwelelera vachilengiwa pakufika chilimika cha 2020.
- 15.a Kusakata kweniso kusazgirapo ndalama kufuma ku nthowa zakupambanapambana nachakulata chakupwelelera vilengiwa.
- 15.b Kusanga ndalama zakukwana pakugwiriska ntchito nthowa zakupambanapambana zakwendeskera kapwelelero ka malo yachilengiwa kuti vyaro ivo vikukwera sono vitolepo lwande pakupwelerera vyachilengiwa
- 15.c Kuchiska wowwiri wachalo chose chapasi pakurwana na kukoma kweniso kuguliska nyama za mtengo wapachanya zakuvikilirika chomenechomene pakuoneseska kuti wanthu awa wakukhala kumizi wanamwaŵi na luso lakusanga vyakusowa vyawo.

CHAKULATA CHAKHUMI, VINKHONDE NA CHIMOZA

Kuchiska chitukuko chakukhazika, wukhaliro wa mtende na kupereka mwaŵi wakusanga wulunji kweniso kukhazikiska mawupu yakuchiska ivi.

- 16.1 Kuchepeska wunandi wa mikangano na nyifwa izo zikuchitika chifukwa cha mikangano
- 16.2 Kumazga nkhaza, kugwiriska ntchito ŵanthu kwambura dipo/malipiro, kunyamura mwakuswa malango kweniso nkhaza za mtundu wose kwa wana.
- 16.3 Kuchiska kulondezga malango ya charo na vyaro kuti ŵanthu wose waŵe na mwaŵi wakusanga wulunji
- 16.4 Pakufika chilimika cha 2030, kuchepeska wunandi wakuswa malango ya vya ndalama kweniso ya vida vankhondo nakuwoneseska kuti katundu wakwibika wawelera kwa ŵenecho nakurwana na kuswa malango kwa mtundu wuliwose.
- 16.5 Kuchepeska katangale na vimbundi va mtundu wuliwose
- 16.6 Kukhazikiska maupu ya nkhangono
- 16.7 Kuwoneseska kuti ŵanthu wakupangira vinthu lumoza
- 16.8 Kukwezga nakuchiska vyaro ivyo vikukwera sono kutolapo lwande pa kayendeskeru ka mawupu ya pacharo chose chapasi
- 16.9 Pakufika chilimika cha 2030 kuoneseska kuti ŵanthu wose mbakulembeka mu kawundula wa mu charo kusazgirapo dazi lakubabikira
- 16.10 Kuwoneseska kuti ŵanthu ŵali na mwaŵi wakusanga mawuthenga nakuvikilira wanangwa waŵanthu pakulondezga malango yamucharo, mawupu, na vvaro.
- 16.a Kupereka nkhangono ku mawupu ya mucharo kusazgirapo ubale na mawupu kweniso vyaro pakurwana na mikangano na kuswa malango kwakupambana pambana.
- 16.b Kuchiska nakuwoneseska kuti malango na ndondomeko zakulutiska panthazi chitukuko chakukhazikika kwa wanthu wose

CHAKULATA CHA KHUMI VINKHONDE NA VIWIRI

Kukhozga wubale wa mawupu pacharo chose chapasi kuti chitukuko chiwe chakuhazikika.

- 17.1 Kusanga nthowa izo zingavwira vyaro vikavu kulutiska panthazi ntchito zakukhoma misonkho kweniso kasangiro ka chuma.
- 17.2 Vyaro visambazi vifiske phangano lawo lakupereka gawo lawo lachuma lakukwana 0.7 pa 100 lakuwvirira pa chitukuko cha vyaro ivo vikukwera sono kweniso kupereka gawo la chuma chakuvyirira chitukuko cha vyaro lakukwana pakati pa 0.15 na 0.20 pa 100 kuvyaro vikavu. Vyaro visambazi vikuchiskika kupereka wowwiri wachitukuko wakukwana 0.20 pa 100 ku vyaro vikavu.
- 17.3 Kusanga nthowa zinyake zakuti ziwire kusazgirapo wowwiri wachuma ku vyaro ivyo vikukwera sono.
- 17.4 Kukhazikiska ndondomeko zakuwirira vyaro ivyo vikukwera sono kuchepeska suzgo izo zikwiza chifukwa cha wunandi wa ngongole izo vili nazo ku vyaro vinyake.
- 17.5 Kukhazikiska kweniso kugwiriska ntchito ndondomeko zakulutiska panthazi ma bizinesi muvyaro vikavu.

Luso la sono (Technology)

- 17.6 Kuchiska wubale wa vyaro kweniso vigawa vakupambanapambana kuti vyaro visange mwawi wakugwiriska ntchito sayansi, makina na nthowa za sono zakupangira vinthu kweniso kulutiska panthazi kugawana wupangiri kusazgirapo kulutiska panthazi nthowa izo zikuvwira pantchito zanthewura chomenechomene kwendera mu wupu wa (United Nations) kweniso nthowa izo zingavwira vyaro vose vapasi kulutiska panthazi chitukuko cha makina ya sono.
- 17.7 Kuchiska chitukuko cha makina yasono kwambula kunanga vilengiwa mu vyaro ivyo vikuwera sono mwakunozgera vyaro ivi.
- 17.8 Pakufika chilimika cha 2017 vvaro vikavu viwe na wupanagiri pa ntchito za makina nakendeskeru ka vinthu ka sono kweniso kuchiska kusangika kwa makina yasono (technology) awo yangavwira vyaro ivi chomenechomene makina yasono yakutumila nakupokera mawuthenga.
- 17.9 Kuchiska wowwiri wa vyaro vyakuwalo kuti vipeleke wupangiri ku vyaro ivi vikukwera sono kuti vifiske vyakulata vya chitukuko chakuhazikika (Sustainable Development) kusazgirapo kwizira mu wubale wakupambanapambana wavyaro.

Vyamalonda

- 17.10 Kuchiska kachitiro ka malonda kakulondezga malango mwakunozgera vyaro vose pakulondezga phangano la vyaro pakuchita malonda mwakudangilirika na (World Trade Organisation) kusazgirapo kumalizga vyakudumbirana vya chitukuko ivyo vikambira ku Doha (Doha Development Agenda)
- 17.11 Kusazgirapo wunandi wa katundu uyo vyalo ivyo vikukwera sono vikuguliska ku vyalo vinyakhe nachakulata chakukwezga wunandi wa katundu wakufuma ku vyaro vikavu pa msika wacharo chose chapasi pakufika chilimika cha 2020
- 17.12 Kuwoneseska kuti vyaro vyose vikavu vikuguliska malonda ku misika ya pacharo chose chapasi kwambura suzgo la mlingo na msonkho pa katundu uyo vikuguliska ku vyaro vyakuwalo pakulondezga phangano vyaro pamalonda mwakudangilirika na wupu wa (World Trade Organization) nakuwoneseska kuti malango ya malonda yakunozgera vyaro vikavu yali pakweru kweniso yakuvwira kupeleka mwaŵi wa msika ku vyaro ivi.

Fundo zinyakhe zakukhumbikira

- 17.13 Kulutiska panthazi kukhazikika kwa chuma pacharo chose chapasi pakulondezga ndondomeko zakwenelera
- 17.14 Kuchiska ndondomeko zakulutiska panthazi chitukuko chakukhazikika
- 17.15 Kupereka wanangwa ku vyaro kuti vikhazikiske ndondomeko zawo zakumazgira wukavu kweniso kulutiska panthazi chitukuko chakukhazikika

Wubale wa mawupu ghakupambanapambana

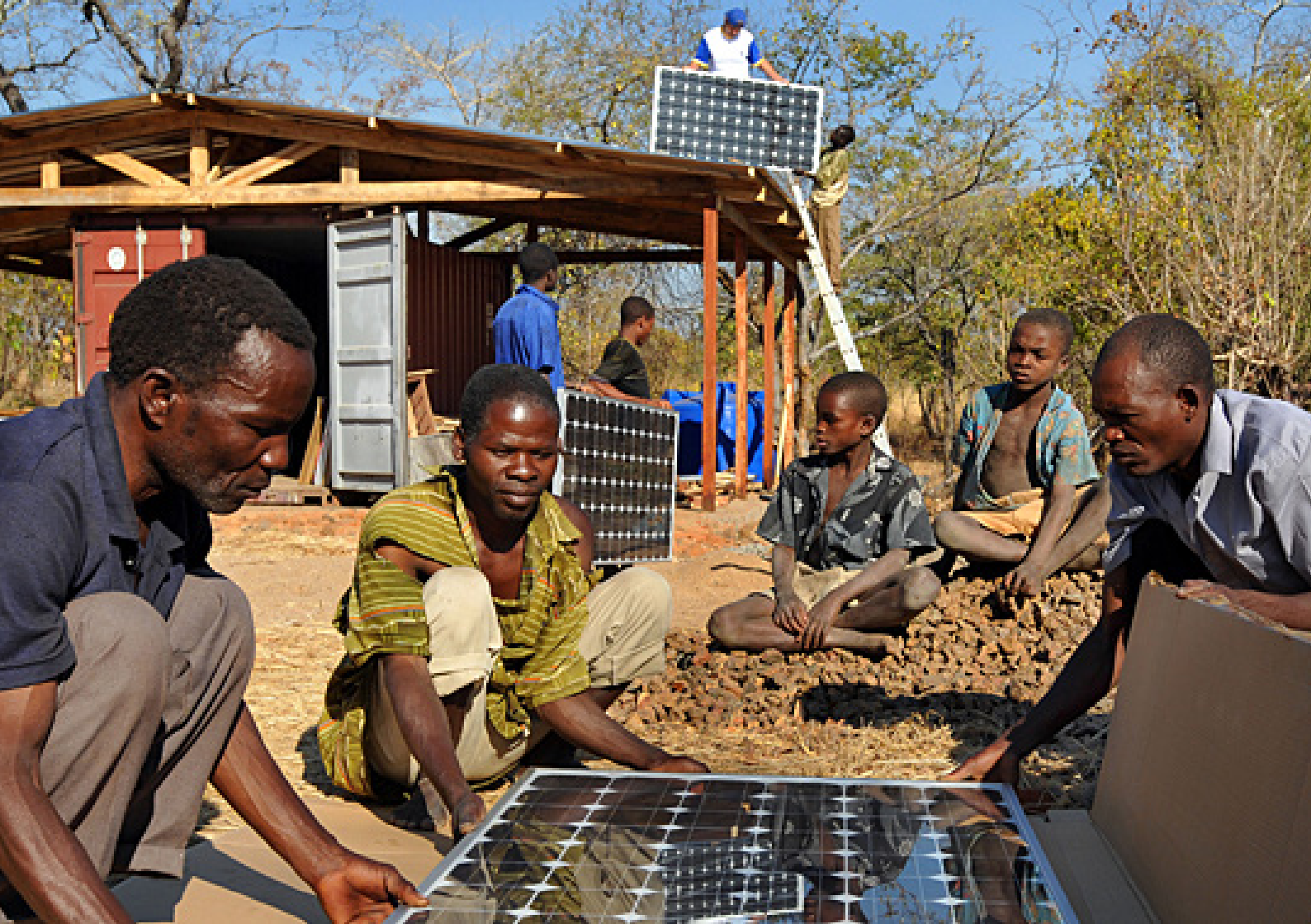
- 17.16 Kuchiska wubale pakati pa mawupu yakupambanapambana, kulutiska panthazi chitukuko chakukhazikika pakuchiska kugaŵana wupangiri, makina ya sono (technology) na ndalama kuti zivwire kufiska vilato vya chitukuko chakukhazikika (Sustainable Development Goals) mu vyaro vyose chomenechomene vyaro ivyo vikukwera sono.
- 17.17 Kuchiska wubale pakati wa mawupu ya boma na mawupu yakwimilira payenkha.

Vinthu vyakukhumbikira kalondolondo na wudindo

- 17.18 Kuchiska wumpangiri wa vyaro ivyo vikukwera sono chomenechomene vikavu kuti viwe na mawuthenga ya pachanya, yakwiza pa nyengo yiwemi, yakugomezgeka aya yakugawika mwakutolera kasangiro kachuma kwambula kusankha mwanakazi, mwanalume, vilimika vya munthu, mtundu, kwakufumira, wuchilima wa munthu, uku munthu wakukhala na vinthu vinyakhe pakufika chilimika cha 2020.
- 17.19 Kuvwira vyaro ivyo vikukwera sono kuwerengera chuma cha mucharo kweniso kukwera kwa chitukuko chakukhazikika pakugwiriska ntchito wupangiri wakusangika mucharo mwenemumo pakufika chilimika cha 2030.

Wakuthandauzira Unduna wa Kuphalazga Makati

European Union